

Михайло Куничка

асистент професора кафедри міжнародних економічних відносин та економічної дипломатії, факультету міжнародних відносин
Економічного університету Братислави, Словачька Республіка, к.е.н.

ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА РОЗВИТОК І РЕАЛІЗАЦІЮ ЕКОНОМІЧНИХ ПОЛІТИК В АФРИЦІ

Питання розвитку в Африці залишається одним з найважливіших питань з часів здобуття незалежності окремих держав континенту ще в 60-х роках минулого століття. Дослідженнями теоретичних поглядів на розвиток в регіоні займалася велика кількість авторів, які виділяють кілька теоретичних підходів до забезпечення процесу розвитку. Метою цієї роботи є формування розширеного огляду теоретичних підходів розвитку як бажаної фізичної реальності для африканських країн, що розвиваються. У роботі вказуються основні деталі досягнення розвитку за допомогою конкретних економічних політик, заснованих на теоретичних підходах і ідеологічних концепціях. Для кращого розуміння досліджуваної проблематики в роботі перш за все пояснюється термін і концепт розвитку. Далі слідує окремі теоретичні бачення розвитку як можливі й реалізовані економічні політики.

Ключові слова: концепт розвитку, економічна політика, міжнародна допомога, теорія залежності, постколоніалізм, неолібералізм, Африка.

Mykhaylo Kunychka

Professor assistant of the International Economic Relations and Economic Diplomacy Chair,
Faculty of International Relations, University of Economics in Bratislava, Slovak Republic,
PhD of Economics

THEORETICAL APPROACHES ON THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF ECONOMIC POLICIES IN AFRICA

The issue of development in Africa remains one of the most important issues of the individual states of the continent since the independence decade of 1960s. The study of theoretical perspectives on development in the region has been handled by a large number of authors who identify several theoretical approaches to development process. The purpose of this work is to form an expanded overview of theoretical approaches to development as a desirable physical reality for developing African countries. The main details of achievement of development by means of specific economic policies, based on the mentioned theoretical approaches and ideological concepts, are indicated in the work. Firstly, for a better understanding of the research problems, the term and concept of development is explained. There are some theoretical visions of development as possible and realized economic policies.

The purpose of this work consists of forming an expanded overview of theoretical approaches to development as a desirable physical reality for African countries. The main details of achievement of development by means of specific economic policies, based on the mentioned theoretical approaches and ideological concepts, are indicated in the work.

The search for a model of development and practical approaches to government for the African continent has not been completed and remains a major issue not only for regional scientific thinkers and ruling elites, but for the entire international community, which continues to look at Africa's "lion economies" as a region with great human and resource potential. Whether the countries of the region can repeat the fantastic path to the economic miracle of some Asian countries or remain in the process of finding the right formula for economic success remains a question, however, there is no doubt to state a long road of trial and error that should help to achieve the cherished goal of all African countries – development.

Key words: concept of development, economic policy, development assistance, dependency theory, postcolonialism, neoliberalism, Africa.

Вступ. Дослідженнями концептуальних напрямів у розвитку Африки як окремого регіону займалася велика кількість авторів, які виділяють кілька теоретичних підходів до забезпечення процесу розвитку на континенті. По-перше, це концепт модернізації, який був вперше запропонований президентом США Гаррі С. Труменом і припускав розвиток бідних країн за допомогою процесу переходу від аграрної економіки до модерної, що ґрунтується на промисловому виробництві, яке за рахунок підвищення продуктивності та росту доходів населення зможе покласти початок процесу розвитку. Альтернативний підхід до розвитку був також запропонований школою структуралістів, а пі-

зніше і марксистами, які просували ідею теорії залежності і її принципів розвитку «зсередини». Деякі автори часто згадують і постколоніалізм як ще одне бачення проблем розвитку, а швидше за все «недорозвитку» (*underdevelopment*) країн досліджуваного регіону. Не менш важливим підходом до вирішення проблем розвитку є відносно стара ідея неолібералізму, заснована на принципах вільної торгівлі та відкритості економіки, яка за допомогою міжнародних організацій була імplementована в більшості Африканських країн у 80-х роках минулого століття.

© Куничка М., 2020.

Мета

Метою цієї роботи є формування розширеного огляду теоретичних підходів до розвитку, як бажаної фізичної реальності для країн Африки. У роботі вказуються основні деталі досягнення розвитку за допомогою конкретних економічних політик, заснованих на згаданих теоретичних підходах і ідеологічних концепціях. Для кращого розуміння досліджуваної проблематики в роботі перш за все пояснюється термін і концепт розвитку. Далі слідує окремі теоретичні бачення розвитку, як можливі і реалізовані економічні політики.

Теоретичний погляд на концепт розвитку. Перед тим, як почати розбирати концепти економічного розвитку в досліджуваному регіоні, потрібно обов'язково визначитися з теоретичним значенням слова «розвиток», а також понятійним апаратом, який ми можемо використовувати для відповіді на проблематику розвитку в Африці. Термін «розвиток» має багатогранне визначення і може відрізнитися в залежності від конкретної дисципліни або досліджуваного питання. Концепту розвитку бракує однієї єдиної дефініції, яка б могла задовольнити всіх авторів з області політичних або економічних наук, не кажучи вже про представників природничих наук. У літературі з галузі суспільних і гуманітарних наук можна виділити різні способи пояснення розвитку, це, наприклад, розвиток як економічне зростання, людський розвиток, процес модернізації, процес позбавлення від залежності, або ж трансформація економіки і суспільства в цілому [6]. У традиційно економічному вигляді розвиток можна розуміти як досягнення «стійких темпів зростання доходів на душу населення, щоб дозволити країні розширювати обсяги виробництва швидше, ніж темпи зростання населення» [15]. Причому в сучасному розумінні економічного розвитку потрібно враховувати і задоволення трьох головних елементів або цілей економічного розвитку включаючи зниження рівня бідності, безробіття і нерівності. Деякі автори також посилаються на так звані «артефакти розвитку» [9], які притаманні багатьом країнам і повинні бути забезпечені в менш розвинених державах для досягнення бажаної мети – розвитку. Це в основному розвинений фізичний і людський капітал, нові технології, військова перевага, урбанізація і т.п. Наприклад А. Сен, з іншого боку, під розвитком передбачає існування свободи індивіда і вважає, що саме рівень і якість свободи визначає розвиток [14]. Одне з сучасних визначень дають відомі економісти М. Тодаро і С. Сміт, які стверджують, що досягнення розвитку – це «фізична реальність і стан душі, в якому суспільство за допомогою деякої комбінації соціальних, економічних та інституційних процесів забезпечило засоби для покращення життя». Вони погоджуються з думкою А. Сен і підтверджують необхідність більшої уваги до свобод, культурних і людських цінностей, які не тільки покращить матеріальне життя, але й стимулюватимуть індивідуальну або народну самооцінку потрібну для сукупного досягнення розвитку [15]. Подібне визначення дає і Дж. Голдемберг, який пояснює розвиток як процес самостійного зростання, тобто вільного зростання досягнутого за рахунок особистої участі в своїх власних інтересах під своїм власним контролем. Голдемберг також вказує на мету розвитку, яка передбачає ліквідацію бідності, забезпечення про-

дуктивної зайнятості та задоволення основних потреб усього соціуму. Мається на увазі справедливий розподіл усіх благ включаючи їжу, житло, освіту та медичні послуги, чисту воду і т. п. [3]

Деякі автори також стверджують, що розвиток – це більшою мірою нормативна концепція, яка не може бути адекватно оцінена за допомогою одного єдиного визначення [5]. Потрібно також відзначити і різницю між двома поняттями, як політичний розвиток й соціально-економічний розвиток. Для цілей нашої роботи досить розуміти і вміти задіяти саме концепт соціально-економічного розвитку, який покриває не тільки поняття зростання в економічній сфері але передбачає і соціальний контекст розвитку суспільства. Більше значення соціальному аспекту розвитку почали надавати лише на початку 1970-х років, що було результатом неадекватного результату економічного зростання в країнах що розвиваються, який не був здатний побороти проблеми безробіття, зuboжіння або нерівності в доходах. Тим самим в наступних частинах статті ми будемо використовувати визначення розвитку, яке нам пропонують М. Тодаро і С. Сміт. На їхню думку, розвиток – це «багатоплановий процес, що включає серйозні зміни в соціальних структурах, громадській думці та національних інститутах, а також прискорення економічного зростання, скорочення нерівності та подолання бідності». Вони також додають, що розвиток «має являти собою весь спектр змін, за допомогою яких вся соціальна система, налаштована на різноманітні базові потреби і розвиток устремлень окремих осіб і соціальних груп в цій системі, відходить від умов життя, які зазвичай сприймаються як незадовільні по відношенню до ситуації або умов життя, до матеріально і духовно кращої» [15].

Розвиток на Африканському континенті в модерній історії. Можна з упевненістю стверджувати, що фундамент для концепту сучасного розвитку в Африці був закладений ще перед африканським десятиліттям, яке поклато початок національних рухів за незалежність у окремих країнах континенту. Після Другої Світової війни в 1949 році виступ президента США Гаррі С. Трумена став початком просування економічних свобод і цінностей західного світу в бік Африканського континенту. Потрібно відзначити, що ангажованість США до цього часу була націлена виключно на надання допомоги тільки Латинській Америці як регіону з недостатнім економічним розвитком, не говорячи про держави північної півкулі після руйнівних подій Другої Світової. У цьому контексті потрібно згадати Доктрину Монро з 1823 року, що визначала виключне право США на зовнішню політику по відношенню до Латиноамериканських держав. У своїй промові Г. Трумен стверджував необхідність просування результатів наукового і технічного прогресу, як і капіталістичних основ економіки в менш розвинені країни, в тому числі й Африку. Як наслідок, були сформовані державні інститути з забезпечення, в тому числі союзних африканських держав, допомогою для розвитку. Сьогодні в основі американського уряду, з точки зору надання допомоги, варто згадати Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), а також інші організації, пов'язані з діяльністю американського агентства як, наприклад, Світовий Банк і його дочірня Міжнародна Асоціація Розвитку (IDA), яка надає гранти і фінансові позики

найбіднішим країнам світу включаючи найменш розвинені держави Африки. Знамениті тези Г. Трумена були націлені на головні, на думку американського уряду, проблеми продовольчої безпеки, боротьби з хворобами, а також низького рівня економічного розвитку. Як рішення, пропонувався трансфер капіталу, технічної допомоги та знань, причому капітал був виражений у вигляді фінансових запозичень. В контексті зовнішньої допомоги західних держав під розвитком передбачалася модернізація і процес переходу від нерозвиненого стану цільових держав до розвиненого, тобто подібного багатим західним країнам. Саме ініціатива США з розвитку довгий час була головною темою досліджень в рамках економіки розвитку і поклала початок так званій «ери модернізації» для бідних країн світу, включаючи регіон Африки [10].

Концепція модернізації не стала єдино правильним розумінням розвитку в Африці і почала поступатися новим альтернативним поглядам на розвиток, які не завжди підтримували основний ракурс міжнародного співтовариства. Пізніше, приблизно в 1980-х роках з'явилося нове розуміння розвитку з точки зору неоліберального підходу, який розглядається в наступних частинах роботи.

Альтернативні підходи в економічному розвитку. З початку другої половини ХХ століття появились перші аргументи альтернативного розвитку бідних країн, які, на відміну від попереднього концепту модернізації, ґрунтувалися на обмеженнях відносин між розвиненими державами і країнам, що розвиваються. В кінці 1940-х і початку

1950-х років ХХ століття економістами з підрозділів ООН, а саме Г. Зінгером і Р. Пребішем, були опубліковані роботи про проблеми країн, що розвиваються, які ґрунтувалися на принципі залучення бідніших країн Півдня до міжнародного поділу праці. У цей період економістами була сформована відома гіпотеза Пребіша-Зінгера, яка стверджує, що відносна ціна товарів з низькою доданою вартістю (наприклад сировина або сільськогосподарські товари), виражена в готових промислових товарах, протягом часу знижується і призводить до погіршення умов торгівлі для країн, які експортують первинні товари. Отже, якщо менш розвинені держави вивозять первинні товари з низькою доданою вартістю та імпортують готові товари з-за кордону, то їх умови торгівлі з часом погіршуються, в результаті чого ці держави змушені експортувати все більшу кількість сировини і сільськогосподарської продукції для забезпечення вирівняного торгового балансу. Г. Зінгер і Р. Пребіш тим самим критикували всесвітню систему товарообміну і міжнародний поділ праці, який, незважаючи на внутрішні спроби розвитку, буде збіднювати країни периферії (країни, що розвиваються). Автори розробляли свою концепцію периферійного господарства поодиночі і розходилися в поглядах на механізм формування цін в багатому і бідному світі, але сходилися в думці про обмеження економічної взаємодії країн периферії з багатими державами Заходу за допомогою введення торгових обмежень і субституції імпорту.

Принципи протекціонізму периферійного господарства Г. Зінгера і Р. Пребіша пізніше були використані в роботах цілої школи марксистів, які були головними противниками існуючого в міжнародному співтоваристві підходу до вирішення завдань розвитку.

З розвитком гіпотези Г. Зінгера і Р. Пребіша з'явилося нове, так би мовити альтернативне, поняття розвитку або теоретичного підходу до досягнення розвитку. Таким чином, з початку 1950-х років теорія периферійного господарства задала імпульс для розвитку інших теорій про несправедливість обміну в міжнародних економічних відносинах, до яких можна віднести і школу марксистів, включаючи Барана, Франка, Кардосо та ін. Пізніше роботи цих авторів були з'єднані під егіду так званої теорії залежності (*dependency theory*), в основу якої лягли постулати Г. Зінгера і Р. Пребіша про несправедливий міжнародний поділ праці в результаті чого страждають менш розвинені держави. Головні принципи теорії залежності були запозичені і деякими африканськими лідерами після здобуття незалежності в 1960-х роках. Перший президент Танзанії, а після 1964 році і Об'єднаної Танзанії, був з небагато числа африканських лідерів, які керувалися теорією залежності й концепцією африканського соціалізму [4] в питаннях розвитку національного господарства. Прийняті принципи Арушської декларації в 1967 році визначали соціалістичний і демократичний устрій Танзанії і принцип економічного розвитку «зсередини», який, в свою чергу, підтримував домашнє виробництво, обмежував імпорт і закордонну допомогу, а також передбачав створення колективного фермерства – «уджамаа» [17]. Національна економічна політика натхненна ідеями теорії залежності була також втілена в життя президентом Гани в першій половині 1960-х років. Кваме Нкрума вважав, що Африка ніколи не зможе досягти потрібного розвитку якщо не звільниться від колоніалізму, причому рішення для розвитку бачив в принципах соціалізму і звільнення від європейської зовнішньоекономічної залежності. Під час правління Нкрума була розпочата різка індустріалізація та інвестування в технічну освіту населення. Саме цей голова Гани є найяскравішим представником просування соціалізму і принципу розвитку «зсередини» в Африці. Інший західноафриканський лідер Леопольд Сенгор був ще одним прихильником протекціонізму, самостійності африканських держав в економічному розвитку і панафриканізму, як ідейного руху за африканську єдність. В цілому, принципи теорії залежності і послідовників марксизму були імплементовані в багатьох африканських країнах на початку їх державного і економічного формування включаючи Єгипет і правління Гамалія Насера (1958-1970), Малі під управлінням військового диктатора Муси Траоре (1968-1991) або Замбію при президенті Кеннета Куанди (1964-1991). До соціалістичних економік в різні роки можна також віднести Бенін, Мадагаскар, Гвінею-Бісау, Мозамбік, Анголу, Ефіопію, Сомалі і Зімбабве. Можна також стверджувати, що тільки менша кількість країн дистанціювалась від ідей соціалізму і державного управління економікою, включаючи Кот-д'Івуар, Кенію, Малаві, Нігерію, Камерун, Ботсвану та Демократичну Республіку Конго (Заїр з 1971 по 1997 роки) [7].

Постколоніальна ідея розвитку в Африці. З початку 1960-х років почалося розвиватися наступне концептуальне бачення процесу розвитку, а швидше за все деградації цілого Африканського регіону. У цей період формується так званий постколоніалізм, який досліджує політичні, культурні та соціально-економічні наслідки епохи колоніалізму в Африці. До постколо-

ніального мислення відносять велику кількість авторів, включаючи карибських представників, як Франц Фенон, Вальтер Родні, або уродженку Замбії Дамбіс Мойо. У своїй книзі Родні досліджує трансатлантичну торгівлю рабами, яка відбувалася з кінця XV століття і мала негативні соціально-економічні наслідки на подальший розвиток країн досліджуваного регіону. За результатами його роботи цілий континент розвивався за звичним сценарієм становлення політичної системи, моральних підвалин і формування продуктивних сил економіки, однак початок работоргівлі привів до порушення політичних, моральних і соціально-економічних процесів, що в підсумку призвело до так званого «недорозвинення» континенту. Торгівля і вивезення рабів за межі континенту позбавляли окремі країни молоді робочої сили як одного з найважливіших факторів виробництва, формували цілий клас рабів, а також сприяли розбрату між окремими державними формуваннями, які хотіли утримати контроль над постачанням рабів, що в свою чергу призвело до мілітаризації суспільства [13]. Місце в критиці Родні також має і систематичний видобуток і експорт природних ресурсів, а також європейська система освіти, якщо така взагалі мала місце бути, яка сприяла нерівному розвитку місцевого населення в порівнянні з європейською елітою колонії або протекторату. Рішенням для Родні є розрив будь-яких відносин з представниками західного світу і повернення до початкової ситуації з ціллю подальшого та поступового соціально-економічного розвитку [17].

Подібну логіку впливу західних країн на погані показники розвитку в Африці має і Дамбіс Мойо, яка стверджує, що зовнішня інтервенція у внутрішні політичні та економічні справи континенту негативно впливають на його економічне зростання і рівень життя [8]. Акцент Мойо зосереджений на фінансовій допомозі від міжнародних кредиторів, яка різним чином погіршує умови торгівлі для країн регіону, обмежує конкурентоспроможність експорту африканських товарів, підвищує рівень інфляції і знецінює заощадження. Вплив закордонної допомоги також негативно впливає на процеси демократизації і часто утримує корупційні режими. Мислення Мойо також відрізняється від постулатів теорії залежності і думки Родні про обмеження зовнішніх відносин, і навпаки слідує логіці відкритості та залучення в міжнародну систему економічних відносин. Африканські країни, на думку Мойо, повинні самі почати процес розвитку без будь-якої зовнішньої допомоги. Звичайно ж існують великі ризики

в короткостроковій перспективі як, наприклад, обмеження допомоги в області охорони здоров'я або освіти. Припинення зовнішньої фінансової допомоги може тільки погіршити і так недостатній рівень розвитку, що часто є аргументом критики ідей Мойо [1].

Неоліберальний підхід до забезпечення розвитку. На початку 70-х років минулого століття відбувається негативна не тільки для Африки, але і всесвітньої економічної системи подія, пов'язана з геополітичною напругою на Близькому сході, в результаті чого ціни на головну енергетичну сировину зростають у декілька разів. Прихід нафтових шоків несе свої економічні наслідки для країн досліджуваного регіону, в результаті чого скорочується споживання та ціни на Африкою експортовані продукти. Багато країн виявляються не в змозі оплатити боргові зобов'язання по зовнішніх за-

позиченнях, різко виростає інфляція й безробіття. Як результат зовнішньоекономічних потрясінь, до початку 1980-х років багато країн континенту стають банкрутами і не можуть покривати дефіцит платіжного балансу. Ситуація підтверджує нездатність таких підходів до розвитку, як модернізація Г. Трумена або розвитку «зсередини». Саме 1980-ті роки стали початковою фазою впровадження в Африці політик економічного розвитку з боку міжнародних фінансових установ як, наприклад, Світовий Банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ) або Паризький та Лондонський клуби кредиторів. За допомогою так званої програми структуральної адаптації (structural adjustment programme), Бреттон-Вудські фінансові інститути змогли задіяти свою неоліберальну політику розвитку по відношенню до країн, що розвиваються, в тому числі й окремих держав Африки. Політика економічного розвитку, пропонує в рамках програми структуральної адаптації, полягала в лібералізації торгівлі, дерегуляції цін і заробітних плат, девальвації курсу національних валют, а також приватизації державних компаній. Подібні реформи повинні були автоматично направити народні економіки в бік соціально-економічного розвитку. Винятком лібералізації стали програми фінансування освіти, охорони здоров'я та інших соціальних послуг для бідних верств населення, які могли постраждати в результаті структуральних змін в економіці та державному управлінні. У 1986 році щонайменше 36 держав Тропічної Африки імплементували міжнародні програми адаптації [2]. За допомогою ідей неолібералізму країнам Африки не вдалося побороти економічну невдачу і тим самим почати процес економічного розвитку в слідстві конкретних економічних параметрів, включаючи переоцінений курс національних валют, обмеження імпорту, субсидування поставки енергоресурсів та інших соціальних послуг. Найважливішою перешкодою розвитку міжнародні фінансові інститути вважали велику частку державних компаній з низькою ефективністю управління і корупційною складовою, а також занадто великим штатом працівників, оплачуваним державним бюджетом [16].

Незважаючи на введення політики неолібералізму, в більшості країн Африки продовжилося так зване «втрачене» десятиліття, яке тривало від початку нафтових шоків. Як вказують деякі критики, обіцяні цілі не були досягнуті і навпаки, деякі соціально-економічні показники, як бідність і нерівність, знизилися нижче вхідного рівня перед введенням політики, нав'язаної міжнародними фінансовими інститутами [11]. Особливих соціально-економічних збитків було завдано головним чином найбіднішим країнам континенту, які сьогодні відносяться до групи найменш розвинених країн, багато з яких не мають доступу до міжнародних морських шляхів і часто позбавлені доступу до благ глобалізації [12].

Висновки

Після здобуття незалежності країни Африки пройшли довгим процесом державного становлення і формування національної економіки, який мав кілька видимих характеристик і в залежності від конкретного періоду був заснований на різних підходах до досягнення розвитку. Подібний розвиток мав кілька характерних векторів і був заснований на різних ідеях економічної політики, включаючи етап так званої

модернізації, пізніше соціально орієнтованої політики розвитку «зсередини», яка базувалася на принципах теорії залежності, постколоніальні ідеї розвитку, а також неоліберальну економічну політику. Кожен з теоретичних підходів до забезпечення розвитку мав свої позитивні і негативні впливи, які через державне управління місцевими елітами відзначились на сучасній ситуації в країнах досліджуваного регіону. Завданням цієї роботи не було якимось чином оцінити той чи інший підхід до економічного розвитку континенту або ж критично проаналізувати державне управління, а лише підсумувати окремі ідеологічні принципи задіяні в спробах досягнення розвитку. Потрібно відзначити, що практичні моменти державного управління в країнах Африки, як імплементація зазначених в роботі теоретичних поглядів на розвиток, заслуговують на окрему увагу і залишаються важливою системною складовою, хоча докладно не розбираються.

Пошук моделі розвитку і практичних підходів до державного управління для країн африканського континенту не завершений і залишається головним питанням не тільки регіональних наукових мислителів і представників правлячих еліт, але й для всього міжнародного співтовариства, яке продовжує дивитися на «левові економіки» Африки як регіон з великим людським і ресурсним потенціалом. Чи зможуть країни цього регіону повторити фантастичний шлях до економічного дива деяких Азіатських країн або залишаться в процесі пошуку потрібної формули економічного успіху – залишається питанням, однак з упевненістю можна констатувати довгий шлях проб і помилок, який повинен допомогти в досягненні заповітної мети всіх країн Африки – розвитку.

Література.

1. Bunting, M. (2009): The road to ruin. [Online.] In: The Guardian 2009. [Citované 31.01.2020.] URL: <https://www.theguardian.com/books/2009/feb/14/aid-africa-dambisa-moyo>.
2. Chazan, N. et al. (1999): Politics and Society in Contemporary Africa. s. 337.
3. Goldemberg J. (1993): The Leap-Frogging Approach to National Development. Facing the Challenge. London: Zed books. P. 240–245.
4. Ikechukwu O. B. (2009): African Theories of Development and the Reality of Underdevelopment. International Journal of Development and Economic Sustainability, Vol. 4, No. 4, p. 12–19.
5. Ikejaku B.V. (2009): The Concept Development Revisited towards Understanding: in the Context of Sub-Saharan Africa. Journal of Politics and Law, Vol. 2. No. 1. P. 31–38.
6. Martinussen J. (1997): Society, State and Market: A Guide to Competing Theories of Development. London: Zed books. 400 p.
7. Mongula B. S. (1994): Development Theory and Changing Trends in Sub-Saharan African Economies 1960-89. African Perspectives on Development. Controversies, Dilemmas and Openings. London: James Currey Ltd., 1994. P. 84–95.
8. Moyo D. (2010): Dead Aid: Why Aid Is Not Working and How There Is a Better Way for Africa. New York: Farrar, Straus and Giroux. 208 p.
9. Nnoli O. (1981): Path to Nigeria Development. New York: Zed books. 264 p.
10. Peet R. – Hartwick, E. (2015): Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives. New York: Guilford. 370 p.
11. Peter O. (2013): An Ethical Critique of Neoliberal Development in Africa. Covenant Journal of Politics and International Affairs. Vol. 1. No. 1. P. 62–71.
12. Piknerova L. (2017): Transport Possibilities for Land-Locked States in Africa. Medzinárodné vzťahy (Journal of International Relations). Vol. 15. No. 3. P. 273–295.
13. Rodney, W. (1972): How Europe Underdeveloped Africa. Washington: Howard University Press, 1972. 206 p.
14. Sen A. (1997): Development Thinking at the Beginning of 21st Century. LSE Research, 1997.
15. Todaro M., Smith S. (2014): Economic Development. New York: Pearson. 860 p.
16. Ugwu C. et al. (2016): Neoliberalism and Intervention Philosophy in Africa: Myth of Underdifferentiation. Journal of Economic and Allied Research. Vol. 1. No. 1. P. 42-52.
17. Vokes R. (2018): African perspectives on development. In: The Routledge Handbook of African Development. P. 10–18.